

PROGRAM KULTURE GOVORA

Ivo Škarić

Uvod

Zahvaljujući dvjema činjenicama koje vjerojatno nisu samo puka koincidencija, i to s jedne strane suvremenoj tehnologiji govora (telefonu, gramofonu, radiju, magnetofonu i, osobito, televiziji) i s druge strane demokratskom društvenom uređenju, govor je u suvremenom svijetu (ponovo) postao osnovno sredstvo opće društvene komunikacije, a to znači ne samo one privatne, već i radne, političke, znanstvene, umjetničke – riječju: kulturološke.

Danas je borba za pismenost anakronizam (iako je pismenost preduvjet suvremenoj civilizaciji) jer to je bio osnovni oblik borbe građanskog, u biti birokratskog društva protiv feudalnog. Našem je vremenu primjerena borba za demokraciju, istinsku, govornu — ne fiškalsku; za demokraciju koja se temelji na sporazumijevanju, dogovaranju, uvjeravanju — ne prisiljavanju.

Najveća količina informacija svih vrsta ide živom riječju; u nastavnom procesu živa riječ dominira, u stručnim raspravama ona dominira, u političkim usklađivanjima ona dominira. Ona je nosilac najmasovnijih suvremenih umjetničkih kreacija (filmskih, televizijskih, kazališnih). Govorom iznosimo pred druge svoje ideje, govorom ostvarujemo svoja prava, govor postaje jedan od osnovnih oblika suvremenog rada. Današnji prosječan čovjek malo čita, a ipak je relativno dobro obaviješten. Moguće je izvršiti snažno društveno djelovanje bez posredstva pisma. Pismo poprima sve više svoju prvobitnu funkciju ljudske memorije, dok govor prihvaća svoju prirodnu funkciju međuljudske komunikacije.

Nije li onda naravno da težište u obrazovnom procesu prenesemo na razvijanje i oplemenjivanje govornog izraza? Gotovo svi zdušno smatramo da je tako. Ne treba nas u to mnogo uvjeravati. Ali kako pristupiti ovom zadatku, s kakvih temeljnih načela, kakve sadržaje dati, kakve postupke primijeniti, čime i s kim?

Istina, ovaj problem nije samo naš. Čitav svijet se našao pred istim. Nema više starih učitelja govorništva, a retorika, nekoć središnja točka obrazovanja, napuštena je i zaboravljena. Svijet se u »gutenberškoj eri« bio odvikao govoriti, kao što se bio odvikao služiti svojom slobodom.

Kako je govorna kultura u nas tradicionalno nenjegovana, ovaj je problem za nas još i pojačan. Mi ni pojam pravilnog (standardnog) govora nismo imali, već smo sve iscrpljivali »književnim jezikom«. Školstvo nam je krajnje filološki orijentirano. Reakcija na tradicionalnu folklornu govornu kulturu i fasciniranost zadatkom opismenjivanja sveli su nam polazišta za razvoj govorne kulture na minimum.

Naši su novi nastavni programi predvidjeli da se u sklopu materinskog jezika posebna pažnja posvećuje govornom izrazu. I to je dobro jer je upravo to ono što je trebalo. Međutim, ovdje nastaje jedan drugi problem. Tko će raditi i kako? Ostavljajući to pitanje zasad bez odgovora, napomenut ću samo da smo još prije deset godina počeli osnivati poseban studij za govor i govorništvo na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Tada je Filozofski fakultet otvorio odsjek za teorijsku i primijenjenu fonetiku, koji je jedini te specijalnosti u nas. Tu se studenti stručno i metodski osposobljuju za rad na razvijanju i oplemenjivanju govornog izraza. Usporedno s formiranjem kadrova Odsjek za fonetiku Filozofskog fakulteta u Zagrebu zajedno sa Zavodom za fonetiku istog fakulteta sustavno je radio, prvo na temeljnim fonetskim istraživanjima, a potom na onim iz primijenjene fonetike te u završnoj fazi na prilagodbi svojih metoda prilikama u našem školstvu.

Posao ove treće faze obuhvaćen je u projektu »Kulture govora«. Ovaj projekt financira Fond za naučni rad SRH, a počeo se izvoditi prije tri godine. U tom je projektu kultura govora koncipirana kao posebni predmet za osnovne škole i škole za usmjereno obrazovanje. Izvođenje ovog projekta organizirano je strogo eksperimentalno. Uzeta su neka odjeljenja osnovnih škola i škola za usmjereno obrazovanje u Zagrebu i Rijeci i njima pridružena kontrolna; ukupno je obuhvaćeno 400 učenika u eksperimentalnim i isto toliko u kontrolnim odjeljenjima. Rad u razredima izvode mladi fonetičari. Praćenje rezultata se vršilo dva puta godišnje. Vrednovanje je objektivno. Rezultati su vrlo dobri, za većinu odjeljenja postigle su se statistički značajne razlike što je neobično rijetko u ovakvim pedagoškim istraživanjima. Tijekom ovog trogodišnjeg eksperimenta definiran je program i metode, a to je i bio osnovni cilj ovog projekta.

Čitav ovaj odugačak rad Zavoda i Odsjeka za fonetiku Filozofskog fakulteta imao je ideju vodilju da »kultura govora« postane jednom predmet u našim školama, da pravo i mogućnost njegovanja govornog izraza bude opće. U međuvremenu, a vremena nema za čekanje jer ne možemo žrtvovati i buduće naraštaje, ovaj bi se predmet prema mišljenju mnogih stručnjaka mogao uvoditi u osnovne škole u obliku slobodnih aktivnosti ili izborne nastave u srednje škole. To tim lakše što i sadašnji nastavni programi osnovni cilj slobodnih aktivnosti vide u njegovanju govora. Uvođenje »kulture govora« odmah sada kao obaveznog predmeta u svim školama nije, naime, izvedivo jer postojeći nastavni planovi to ne predviđaju.

Rad na »kulturi govora« može se planirati tako da se tjedno izvodi jedan do dva sata nastave, i to u trajanju od jedne do četiri godine. Optimalno je rješenje dva sata tjedno tijekom četiri godine. U osnovnoj se školi preporučuje peti razred za početak ovog rada, a u školama za usmjereno obrazovanje prvi razred.

Postoje dva osnovna programa, i to program za osnovne škole i program za škole usmjerenog obrazovanja. U svakome od njih postoje različiti programi s obzirom na planirani fond sati. Razlike među programima nisu kvalitativne prirode, već u izboru materijala, u progresiji, te u završnom dometu.

Program kulture govora

Da bi se od nekultiviranog govora dobio kultivirani, potrebno je prvo izdvojiti one komponente koje najznačajnije tome doprinose. Izdvojili smo ova područja:¹

— ortofoniju	— suvremenu retoriku (tipologiju)
— ortoepiju	— prilagodbu govora medijima
— organizaciju govorne poruke	— auditivnu memoriju
— logičnost	— pažljivo slušanje govora
— poetiku	— interpretativno čitanje
— konvencionalan govor	— brzo čitanje.

Prije nego što krenemo na čitanje sadržaja ovog programa htio bih upozoriti da njegovu poruku shvatimo s one druge, manje očekivane strane. Bojim se da se ovaj tekst prepoznavanjem i svodenjem na poznato ne iščitava kao bilo

¹ Iz našeg smo programa ispustili ona, inače vrlo važna područja koja su u našim nastavnim programima dobro zastupljena unutar materinskog jezika. To je u prvom redu gramatičnost (posebno u kontrastu s gramatikom dijalekatskih idioma) i rječnik na bogaćenju kojega se, istina, radi više programski nego u ostvarenju. Ovo vjerojatno zbog toga što se rječniku pristupa vrlo »taktično«. Riječi se, one nesvakodneve, tumače oprezno, kontekstualno, »strukturalno« umjesto da se ide ravno na njihov osnovni sadržaj, na memoriranje njihove forme i na etimološko izvođenje, što bi sve bilo naravno s obzirom na mentalna i lingvistička svojstva ovih jezičnih elemenata.

koji drugi koji mu je po izgledu sličan. Posebnost je ovoga programa u tome što on nije nastao kao kabinetska kompilacija, već na tvrdom eksperimentalnom materijalu. U tome je on donekle polemičan jer stoji u opreci s praksom za koju nije dokazano da je dobra niti osjeća potrebu da dokazuje svoju prednost. Ovaj naš program je i pokušaj izazova hipokriziji koja nastaje odgojem pojačanog raskola između teorije i prakse. Ovaj program ne ide za tim da nekome objasni da postoje č i ć i četiri naglasaka s odgovarajućim nazivima, već na to da se organski dožive i u govornom ponašanju ispravno upotrebljavaju ovi glasovi i naglasci. Što će nam da netko zna što je pjesnik svojom pjesmom htio poručiti ako pjesma kao umjetnički i poetski doživljaj prolazi mimo njega! Naš program ne nalikuje onom muzikologije i kunsthistorije već konzervatorija i akademije. Želimo učenike učiti ne povijesti i filozofiji logike, već upućivati ih u osmišljeno govorno ponašanje. Ovim programom govor razvijamo od osjetilnoga prema razinama svjesnoga. Ne idemo za tim da od znanstvenih krhotina sastavimo program za prosvjeđivanje. Ne idemo za tim da poučavamo i naučimo već da izgradimo i oplemenimo.

Ortofonija²

Glasi pridajemo golemo značenje jer je on temelj govora. U njemu su ukodirane velike količine ekspresivnih, impresivnih i estetskih informacija. Korštenje suvremenim elektroakustičkim medijima za govor zahtijeva da se glas njima posebno prilagodi.

Posebno je značajan problem defekta glasa. Poznat je podatak da 30⁰/₀ djece i omladine imaju disfonične³ smetnje, a to znači da im je glas ružan, loše »postiran« ili da imaju »slabo disanje« pa im je glas neizražajan, slab te se brzo zamaraju u govoru. Vježbe korekcije glasa imaju za cilj da se poveća dinamička sposobnost glasa, da se timbar uljepša i uskladi s osobom, da se glas prilagodi medijima (telefonu, mikrofonu) te da se postigne što veća fiziološka lakoća.

Polazište za ovaj rad daje Hussonova⁴ dijagnostika glasa, a vježbe se izvode na aparatu »Eufon«,⁵ skupu filtera kojim se mijenja glas. U nedostatku ovog aparata može se raditi tako da se glas snimi na magnetofon, obradi zatim u

² Ortofoniju bismo u slobodnom prijevodu mogli označiti kao pravoglasje analogijom sa pravopis prema ortografiji. Ortofonija označava, dakle, ispravnu fonaciju kao i postupke ispravljanja neugodnog i defektnog glasa.

³ Disfonija označava poremećaje u glasu. Uzrok tih poremećaja može biti organski (npr. rascjep nepca, razne izrasline na glasilicama i drugdje te operativnim zahvatom djelomično ili u cjelini odstranjen grkljan) ili funkcionalan. U patologiji glasa spominju se tri vrste poremećaja: 1. poremećaj tonske visine, 2. poremećaj govorne glasnoće i 3. boje glasa.

⁴ Raoul Husson je istražio akustičke korelacije pojedinih kvaliteta glasa kao što su volumnoznost, punoća, blještavost, kreštavost, itd. Podrobnije o tome može se naći u njegovoj knjizi »Le chant, Que sais-je«, P. U. F. 997, Paris, 1962.

⁵ Ovaj je aparat konstruiran u Zavodu za fonetiku Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

laboratoriju, obrađen glas snimi na magnetofonsku vrpcu, a onda se s učenicom vježba u razredu pomoću te obrađene snimke. Mogućnosti su poboljšanja glasa velike, a uspjeh relativno lak.

Ortoepija

Razlog izgovornih grešaka je dvostruk: dijalekatska podloga i individualni poremećaji. Individualni poremećaji izgovornih elemenata svrstavaju se u dva tipa: dislalije⁶ i disprozodije.⁷ Teže slučajeve dislalije i disprozodije fonetičar tek dijagnosticira i upućuje na logopedsku rehabilitaciju, dok lakše greške sam ispravlja.

Korekcija glasova se vrši po verbotonalnoj⁸ metodi uz upotrebu aparata SUVAG⁹ (u nedostatku ovog aparata mogu se ove vježbe izvoditi pomoću obrađene vrpce kao i u slučaju disfonija), dok se disprozodije, posebno akcenatske nepravilnosti, korigiraju aparatom »Vibiš«.¹⁰ Uspješnost je ovih postupaka vrlo velika što je eksperimentalno dokazano.

Najčešće su dijalekatske glasovne greške u glasovima *č, ć, dž i đ*. Velika su odstupanja i u samoglasnika: *a, e, o* u dijalektima se izgovaraju u vrlo različitim stupnjevima otvorenosti, a samoglasnici *i i u* u različitim stupnjevima redukcija. Osim tih glasova dijalekatske su greške prisutne i u ovim: *š, ž, h, lj i nj*.

Dislalične su greške najčešće u glasovima *s, z, c, t*. Greške tih glasova izrazitije su u umjetnim medijima pa smo stoga danas na njih osjetljiviji.

Osnovne prozodičke greške dijalekatskog podrijetla su na razini ritmičke jedinice takta, a zatim greške u akcentuaciji uključujući u to mjesto, vrstu naglasaka, prelaženje naglasaka i kvantitetu nenaglašenog sloga. Najčešći disprozodički poremećaji su isjeckan monoton govor, oklijevanje i zamuckivanje.

Posebno jak izvor izgovornih grešaka nalazi se u nepoštivanju temeljnih fonetskih asimilacijskih zakona. Ovo nepoštivanje je dijalekatskog i pismovnog podrijetla. Dijalekatske su greške npr. bezvučan izgovor zvučnih suglasnika

⁶ Dislalija u patologiji govora označava poremećeni izgovor glasova. Tri su osnovne vrste dislalija: 1. distorzija (nejasan i nečist izgovor glasova), 2. supstitucija (zamjena jednog glasa drugim) i 3. omisija (ispuštanje glasova).

⁷ Disprozodija u patologiji govora označava poremećaj u prozodičkim elementima govora. Poremećaj može biti: tempa (tahilalija, bradilalija), monotonija (jednolična intonacija i ritam) te poremećaji ritma (zamuckivanje, što nije isto što i mucanje).

⁸ Verbotonalnost je osnovni termin fonetske teorije prof. P. Guberine. Taj termin označava da se glasovi diferenciraju u percepciji prema frekvencijskim zonama koje se odabiru iz širokog frekvencijskog snopa glasa. O tome se može detaljnije doznati u radovima P. Guberine, a posebno u ovom: *La méthode verbo-tonale et son application dans la rééducation des sourds*, Conference faite au Congrès pour la rééducation des sourds, Washington, juin 1973.

⁹ SUVAG je aparat P. Guberine. Ova riječ je kratica prema francuskom originalu *Système universel verbo-tonal d'audition* — Guberina.

¹⁰ »Vibiš« je sprava konstruirana u Zavodu za fonetiku Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

na kraju izgovorne grupe te redukcija finalnih nazala, a pismovnog su podrijetla one gdje se u govoru robuje pismu (npr. izgovaranje »bez čega« umjesto »beščega«).

Za kvantificiranje izgovornih grešaka koristimo se posebnim slušno-govornim testovima (test akcentuacije, test za afrikate).

Organizacija govorne poruke

Organiziranje se govorne poruke bitno razlikuje od pisane. U oblikovanju svoje poruke govor se koristi cijelim organizmom, a pisanje rukom i okom. Druga je bitna razlika u tome što se koristi dimenzijom vremena, a pismo prostora. Iz ovog posljednjeg proizlazi da za dobro govorenje treba razvijati osjećaj za vrijeme i organizaciju u vremenu. U govoru je rečenica zadana psihološkom prezentnošću,¹¹ a u pismu sintaktičkim oblikovanjem. Velika se stoga pažnja posvećuje oblikovanju takvih i tolikih rečenica koje mogu biti percipirane u jednoj psihološkoj prezentnosti. Za razvijanje osjećaja vremenskog protoka upotrebljava se štoperica; učenicima se zadaje da obrade jednu temu tako da je mogu izložiti u strogo zadanom vremenu.

Cjelovitosti govorne organizacije mnogo doprinose vrednote govornog jezika,¹² i to kako one foničke (intonacija, tempo, rečenični akcenat, jačina, napetost, boja glasa i stanke) tako i one vizualne (mimika, gesta i stvarni kontekst).

Govorna je rečenica u načelu kraća nego pisana. Ona je takva da bi mogla biti percipirana kao cjelina (kao prezentnost). Ako je rečenica sastavljena od više leksičkog materijala, onda on mora biti čvrsto povezan i jakim sintaktičkim vezama (konstrukcija zavisno složene rečenice) i posebno velikim intonativnim lukovima. Povezivanju elemenata unutar rečenice uvelike doprinose jake, čvrsto odrezane »napete« stanke.¹³ Stanke se u govoru rijetko nalaze na granici rečenica jer takve smanjuju pažnju. Delimitativne stanke su pak obavezne na kraju diskursa. Organizirana govorna rečenica nužno ima jezgru (psihološki predikat) koji se očituje u rečeničnom naglasku. Tempo govora stalno varira u ovisnosti o snazi jedne od dviju temeljnih strukturalnih osi govora; u pojačanoj sintagmatskoj osi tempo je brži, riječi povezanije i izgovor glasova sliveniji, a u pojačanoj paradigmatškoj organizaciji tempo se usporava, riječi se osamostaljuju i glasovi izrazitije artikuliraju. Posebno su jaka obilje-

¹¹ Prezentnost je protok vremena koji se čitav percipira kao sadašnjost. U načelu ne traje dulje od 15 sekundi. Za razumijevanje pojma psihološke prezentnosti te njene važnosti za govornu organizaciju upućujemo na knjigu Paula Fraissa: *Psychologie du temps*, P. U. F. Paris, 1967 (drugo izdanje).

¹² »Vrednote govornog jezika« naziv je koji je P. Guberina upotrijebio u svojoj knjizi: *Zvuk i pokret u jeziku*, MH, Zagreb, 1952.

¹³ U našem »novinarskom« govorništvu odviše su česte dugačke rečenice, slabo strukturirane riječi, npr. nabranjanja, brojne apozicije, nezavisno složene rečenice itd.

žja govora stanke oklijevanja. Za razliku od napetih koje su oštre, ove su meke i najčešće ispunjene glasom. Oznaka je govora i ponavljanje riječi i čitavih sintagma, ali to sve u brzom tempu. Ovo vraćanje je motivirano ili povećanjem zalihosti (redundancije, govor mora biti hiperredundantan) ili poboljšavanjem, ispravljanjem i preciziranjem izraza. Sve to hoće reći da dobar spontani govor nema izgled pročišćenog napisanog teksta. Mimika i gesta prate tempo govora, intonaciju i stanku. U načelu gesta prati sintagme, rjeđe riječi, ali nikad slogove. Pogled se u govoru upućuje sugovorniku da bi bio uspostavljen što jači kontakt s njime, ali ne tako da ga fiksira, tj. ne gleda ga u oči više od pola vremena.

(Svršit će se.)

STANDARDNI JEZIK I STANDARDNE RIJEČI

Antun Šojat

1. U najširem značenju riječi *jezik* je sustav znakova, kôd; u lingvistici se tom riječju obično predočava svaki sustav glasovnih znakova koji na apstraktnoj razini ujedinjuje sva konkretna individualna ostvarenja u predavanju i primanju obavijesti — ukupnost strukturiranih sintagmatskih i paradigmat-skih odnosa, zakonitosti, mogućnosti i navikâ, ukupnost, dakle, glasovnih znakova, koja omogućuje sporazumijevanje pripadnika određene ljudske zajednice.

Već najopćenitija definicija pojma jezik (a svaka nova definicija donosi tomu pojmu nove sadržaje i nove podjele) u sebi sadržava jednu dihotoniju: *auditivna* — *vizualna* sredstva prenošenja poruke. U ovom ću razmatranju apstrahirati sva vizualna obavijesna sredstva, kao što su na primjer šifre, kriptogrami, gestikulacija, mimika — s izuzetkom pisma, koje fiksira glasovni prijenos obavijesti i omogućuje ponovnu glasovnu produkciju toga prijenosa i tako, uz glasove, ostvaruje sporazumijevanje među pripadnicima određenoga povijesno-civilizacijskog zajedničkog opstojanja, povezanim zajedničkim interesima, težnjama i borbama, najčešće u okviru jednoga naroda ili među pripadnicima jednoga naroda koji su svoja sredstva sporazumijevanja prenijeli u novu postojbinu i nametnuli ih starosjediocima i drugim doseljenicima. Jednako se tako u svojem razmatranju neću osvrtnati na neglasovna auditivna sredstva sporazumijevanja.